

ЗНАЧАЈ НЕБЕСКЕ ЛИТУРГИЈЕ У КРАЉЕВОЈ ЦРКВИ

Теодора Ј. Ракицић

Универзитет у Новом Саду,
Академија уметности*

Сажетак: Предмет рада је анализа композиције Небеске литургије у оквиру куполног програма Краљеве цркве у Студеници. Ослањајући се на истраживања из области сликарства које је обележило задужбинарску делатност краља Милутина, рад пружа целовит преглед и истицање значаја иконографске сцене која је саставни део живописа важног споменика српске културе.

Кључне речи: Небеска литургија, Краљева црква, Студеница, живопис, тематски програм куполе, зидно сликарство XIV века

Увод

Битан сегмент владавине краља Милутина (1282 – 1321) био је учвршћавање веза између Србије и Византије, о чему говори и склапање брака са Симонидом, ћерком византијског цара Андроника II Палеолога. Спона која је успостављена између две земље довела је до интензивног византијског утицаја на српску културу и уметност.¹ Док је био на власти, Милутин је подигао и обновио велики број манастира и цркава. Међу његовим најпознатијим очуваним задужбинама јесте црква посвећена Светим Јоакиму и Ани, познатија по ктитору као Краљева црква.

Изграђен у другој деценији XIV века, овај параклис одише једноставношћу и хармонијом. Изнад плана сажетог уписаног крста издигнути су кубус и купола као основни облици. Како се црква сматрала сликом васионе у византијској уметности, тумачење куполе је подразумевало небески простор у којем је смештен небески

* teodorarakidzic@gmail.com

¹ Бранислав Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина* (Београд: Драганић, 1998), 10.

владар.² С обзиром на мање димензије цркве, улазак унутра омогућавао је приснији контакт посматрача са живописом, самим тим и његово лакше ишчитавање и разумевање као једне целине.

У домену сликарства, живопис Краљеве цркве најпознатији је по циклусу Богородичиног живота. Представе којима се приказује детињство, девојаштво и касније родитељство Богородице, резултирало је посматрањем зидног сликарства ове цркве као оличења нежности и женствености.³ С друге стране, због сажетости целокупног програма, већи број тема које су махом коришћене у зидном сликарству раног XIV века, овде је изостављен. Ипак, тематски избор у Краљевој цркви се не може означити као једноставан, пошто су, у поређењу са првобитним програмом суседне, знатно веће Богородичине цркве, представе и фигуре које су насликане доста бројније.⁴ И поред наведеног, може се издвојити представа чије остварење и очување вероватно по први пут у српској средњовековној уметности, имамо прилику да видимо у овом малом здању – у тематском програму куполе, испод медаљона са Христосом Пантократором стоји кружна композиција Небеске литургије из 1314. године.⁵ Новитете подразумевају и представе Апокалиптичне визије и Христових предака. Ове промене рефлектују нова разумевања сликарства, другачије потребе и размишљања наручилаца и изводилаца радова.⁶ Нарација као основна карактеристика српско-византијског стила у уметности под утицајем палеолошке епохе у Византији, подразумева повезивање прича и дешавања у приказаним сценама.

Данас је живопис цркве Светих Јоакима и Ане само делимично очуван, што се односи и на куполни програм, и саму сцену Небеске литургије (Сл. 1). Ипак, мноштво постојећих доказа и података на ову тему потпомаже формирање јединственог иконографског, ликовног и историјског становишта.

² Гордана Бабић, *Краљева црква у Студеници* (Београд: Просвета, 1987), 27-35.

³ Мила Рајковић, *Краљева црква у Студеници* (Београд: Југославија, 1964), 2.

⁴ Бранислав Тодић и др., *Манастир Студеница* (Београд: Књижевне новине, 1986), 198.

⁵ Према Татјани Стародубцев најранија очувана представа Небеске литургије у српском средњовековном зидном сликарству је у Краљевој цркви у Студеници (1314), док је након ње осликана у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (1316-1318), Бранислав Тодић наводи да је фрескопис највероватније прво рађен у Старом Нагоричину (1315-1317/18), а затим у Краљевој цркви (1318-1319)

⁶ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 218.

Сл.1. Детаљ живописа Краљеве цркве са куполним програмом

Извор илустрације: <https://www.infopress.rs>

Порекло, развој и тумачење представе

Међу образованим људима у XIV веку постојало је настојање да се у живописе цркава унесу литургијске теме.⁷ Овоземаљски литургијски обред је привремен и пролазан, док је онај који се одвија на небесима вечан.⁸ Њихово сагласје и јединство је константно. Грађевине попут Краљеве цркве тако су пројектоване да највише светлости имају у највишим зонама, а како човеков поглед пада ниже, има је све мање. У складу с тим, најбоље осветљен део живописа је куполни програм.

Као симбол евхаристије у Краљевој цркви, као и у другим црквама тог доба, сликана је Служба архијереја у олтарском простору апсиде. Божанска или небеска литургија се истовремено одвија у највишој зони, прстену око медаљона са Пантократором који је део тзв. Апокалиптичне визије.⁹ У том смислу, пандан Служби архијереја као композицији која се слика у доњим зонама олтара, јесте Небеска литургија коју обављају анђели, а која је представљена у калоти куполе. Чињеница да се сцена простира у виду прстена,

⁷ Татјана Стародубцев, *Представа Небеске литургије у куполи (Прилог проучавању)* (Крушевац: Народни музеј, 2002), 381.

⁸ Зоран Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градитељства* (Београд: Музеј српске православне цркве; Дина, 2005), 255.

⁹ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 66.

кружећи око медаљона Христоса Пантократора, може се тумачити као наглашавање тог константног одвијања богослужења на небесима. Иако јој је наведена позиција у живопису најчешће решење, постоје ређи примери приказивања Небеске литургије у програму олтарске апсиде што представља једну врсту обједињавања ове сцене са Службом архијереја.¹⁰

Света Литургија се састоји из три дела, од којих је један литургија верних, која обухвата и поворку тзв. Великог входа. Сматра се да тема Небеске литургије потиче из Великог входа, који уз причест, представља једини сегмент литургије верних који се одвија пред очима присутних.¹¹ Током овог обреда, дарови се из проскомидије доносе на часну трпезу.¹² У оквиру композиције Небеске литургије најчешће су сликане две часне трпезе. Тако је сцена живописана и у Краљевој цркви, али и у другим задужбинама краља Милутина – у манастиру Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, чије је осликавање временски врло блиско оном из Краљеве цркве, али и у Грачаници и Хиландару. Прва очувана Небеска литургија налази се у цркви Богородице Олимпиотисе у Еласону (1295 – 1304), на територији Грчке, једноставнија је у ликовном смислу и представља претечу потоњих решења.¹³ Ова сцена је и касније укључивана у тематске програме живописа различитих српских цркава, али је временом постајала сложенија у односу на ранија остварења.¹⁴

Према садржају Небеске литургије у цркви Светих Јоакима и Ане у Студеници, постављене су две часне трпезе под балдахинама тамно црвене боје које носе по четири стуба, једна наспрам друге, са источне и са западне стране. Једна трпеза је празна, док се на другој налази свећњак.¹⁵ Иза празне источне трпезе се уочава још један високи свећњак. Трпеза је исте боје као и завесе, док је она са западне стране плаве боје. Црвена тканина је наборана, са доста златних детаља при ивицама. Површина плаве тканине на другој трпези је декорисана једнаким кружним елементима са уписаним крстићима, и такође садржи златне делове са ситним украсима. Једна трпеза вероватно представља протезис, а друга олтар, што одражава земаљску службу. У литургији учествује десет анђела са

¹⁰ Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градитељства*, 257.

¹¹ Стародубцев, *Представа Небеске литургије у куполи*, 382.

¹² Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градитељства*, 255.

¹³ Стародубцев, *Представа Небеске литургије у куполи*, 383.

¹⁴ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 68.

¹⁵ Стародубцев, *Представа Небеске литургије у куполи*, 383.

мноштвом насликаних предмета уобичајених за обред (кадионице, свећњаци, рипиде и дарови), разликујући се по одећи – по четири анђела-ђакона и по један арханђео са обе стране, у богато украшеним стихарима тамно црвених и окер нијанси. Анђели који су одевени као ђакони подсећају на уодношавање небеског обреда са земаљским.¹⁶ Треба узети у обзир да је цела купола, укључујући и композицију Небеске литургије, само делимично очувана, те је неке важне сегменте сликарских остварења могуће само реконструисати у тумачењу, ослањајући се на постојеће узорне и уважене начине интерпретације (Сл. 2).

Насликиани Христос у куполи је део Апокалиптичне визије, стоји у медаљону прстенасто оивиченом црвеном бојом. Споља је

Сл.1. Графички приказ представе Небеске литургије у Краљевој цркви у Студеници са означеним очуваним и реконструисаним неочуваним фрагментима

Извор илустрације: Татјана Стародубцев, Представа Небеске литургије у куполи (Прилог проучавању) (Крушевац: Народни музеј, 2002), 384.

Аутор цртежа: Б. Живковић.

⁰⁰ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 68.

окружен зверима на четири места која представљају стране света, затим анђелом и животињама које представљају јеванђелисте, серафимима и ватреним колима.¹⁷ Представа приказује Христа као небеског цара, кружница унутар које се налази претапа се у представу Небеске литургије која се налази испод ње.¹⁸

Као саставни део литургијског обреда на небесима, често може бити представљен Христос Агнец, који је у композицији у Краљевој цркви изостављен. Потреба за истицањем улоге Христа као свештеника је у каснијим композицијским решењима била подразумевана, али је велика вероватноћа да је присуство Христоса Пантократора у централном и највишем делу куполе недвосмислено указивало на ту улогу, те да није било тежње за сложенијим решењима у тренутку живописања ове цркве.¹⁹ Како наводи Татјана Стародубцев у делу „Представа Небеске литургије у куполи”, слику Агнца могуће је „разумети као један степен у трагању за новим иконографским језиком који би јасније објашњавао небеску службу”.²⁰

Божанска литургија као сцена један је од резултата идеје и настојања да се у живописе цркава укључе дешавања из литургијских ритуала, и да се он приближи овоземаљском. Ова представа приказује један од најважнијих чинилаца литургијског обреда – преношење светих дарова. Дешавања насликана у највишим зонама цркве јесу симболично дешавања на небу, она нас подсећају на небеске одлике безграничности и константности, на веровање у вечни живот. Небеска литургија је увек у току, док је земаљски обред тренутан. Усложњавање композиције се догађало поступно, и подразумевало је нове појединости и детаље, самим тим и нова значења и тумачења која су се временом појављивала и надовезивала на пређашња. Ове представе нам пружају увид у тадашње ритуале током богослужења.

Иако су постојали универзални начини представљања, свака представа је посебна, везана је за једно место и једну епоху. Црква Светих Јоакима и Ане слави Богородичин живот приказујући сцене детињства и мајчинства.²¹ Посматрано из угла ктитора и

¹⁷ Гордана Бабић објашњава да су делимично очуване апокалиптичне животиње орао, лав и во симболи јеванђелиста Јована, Марка и Луке, анђео се тумачи симболом јеванђелисте Матеја.

¹⁸ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 66-67.

¹⁹ Јовановић, *Азбучник православне иконографије и градителства*, 255-258.

²⁰ Стародубцев, *Представа Небеске литургије у куполи*, 399.

²¹ Рајковић, *Краљева црква у Студеници*, 2.

његових предака, подигнута црква се налази поред Богородичине цркве, задужбине великог жупана Стефана Немање, прадеде краља Милутина, те је живописом заокружена идеја прародитељства и предака, повезана именом цркве као здања посвећеног Богородичиним родитељима. Иако доминирају представе из Богородичиног живота, Христос је исходиште свих важних тема и нових појединости у живопису. Тематске новине и наративни карактер довели су до стварања једне од најранијих композиција Небеске литургије која је нашла место у куполном програму ове мале цркве, као највишој тачки, почетку и крају сваког дешавања испричаног зидним сликарством.

Ликовна решења

Познат по подизању и обнови значајног броја цркава, краљ Милутин је током своје владавине имао истакнута имена у дворској сликарској радионици. Пореклом из Солуна, главни сликари чије потписе можемо видети у многим Милутиновим задужбинама јесу Михаило Астрапа и Евтихије. Живописи који красе цркву Светог Никите у близини Скопља, затим Старо Нагоричино и Грачаницу, дела су ових сликара, вероватно са више сарадника из радионице.²² Потписи у Краљевој цркви нажалост нису остали очувани, али се сматра да су је они живописали због уједначеног стила у односу на зидно сликарство других Милутинових задужбина за која се са сигурношћу може рећи да су радови двојице мајстора.²³ Ослањајући се на modele из класичне уметности, што је карактеристично за развој уметности у доба Палеолога, уобичајеним мотивима се даје нова ликовна обрада. У зидном сликарству Краљеве цркве осећа се директан утицај обраде мозаика из Хоре у Цариграду, претворене у Кахри-цамију средином XV века.²⁴ Српска сликарска делатност овог доба се ослањала на антику, прихватала је тренутне уметничке токове из Цариграда и Солуна, али је створила посебан иконографски језик. Иако су постојале теме које се најчешће приказују и њихов специфичан начин обраде, свака црква је подразумевала посебан тематски ликовни програм који је пажљиво биран за конкретно здање.²⁵

²² Војислав Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* (Београд: Југославија, 1974), 49.

²³ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 327.

²⁴ Светозар Радојчић, *Старо српско сликарство* (Београд: Нолит, 1966), 106.

²⁵ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 63.

Фреске из Краљеве цркве сматрају се врхунцем сликарства Милутиновог доба, када су Михаило и Евтихије постигли највећу сигурност у стилу, а доследност и умереност у изразу. Томе је потпомогло претходно стечено искуство фрескописања цркава Богородице Љевишке и Старог Нагоричина. Према изворима, у цркви Светог Ђорђа у Старом Нагоричину се још увек могу запазити грубости и несигурности у цртежу, којих у зидном сликарству студеничког параклиса нема.²⁶

Композиција Небеске литургије се може тумачити у контексту одлика читавог фрескописа Краљеве цркве. Симетрично распоређене, све време истичући кружно кретање, сцене и циклуси се од темена куполе нижу ка дну цркве, наглашавајући претходно поменути однос између небеског и земаљског. Посвећена је посебна пажња обради фигура, којима су пропорције складно одређене и којих сада у сценама има више него раније. Њихов покрет је убедљив, изведен са лакоћом, и њиме је наглашена кружна динамика одвијања једне радње. Приказане фигуре су пропорционално једнаке, уједначеног старосног доба. Њихову тродимензионалност истиче обрада одеће, коришћењем валерских односа и линија.²⁷

У тумачењу сликане архитектуре, може се закључити да је коришћено више различитих пројекционих система, од којих је најзаступљенија тзв. инверзна перспектива. У сцени Божанске литургије, то се може приметити по тродимензионално представљеним часним трпезама окерасте боје, са источне и са западне стране. Анализирајући их из непосредне близине, дешава се сужавање према посматрачу. Ова појава онемогућава слојевиту изградњу простора у дубину. Насупрот томе, зидне слике се отварају према гледаоцима, чиме се пружа приснији однос између посматрача и посматраног. Ослонивши се на византијске узор, сликарима није био циљ приказивање реалног изгледа предмета, намештаја или грађевине, већ наглашавање кретања или усмерења актера у сцени.²⁸ Употреба система инверзне перспективе подразумевала је конструисање архитектонских елемената који би јасно пратили ритам целе композиције.²⁹ Поред промене перспективе код сликане архитектуре,

²⁶ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 326-327.

²⁷ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 200-201.

²⁸ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 245-250.

²⁹ Софија Ракицић, „Представе архитектонског простора у српском сликарству XIII века, Анализа пројекционих система”, у *Зборник друге међународне конференције Факултета примењених уметности у Београду Smartart*, ур. Данијела Димковић и Милан Просен (Београд: Универзитет уметности, Факултет при-

постојала је и посебна обрада светлости, која је подразумевала на први поглед нелогично смењивање тамних и светлих површина у плановима. Измењене тачке у којима се сажима извор светлости и перспектива, допринеле су укупној динамици слике.³⁰

Простор иза учесника композиције је често неодређен, у неким сценама обележен хоризонтално зеленом бојом, што одаје место дешавања приказане радње. У Небеској литургији не постоји тло на којем фигуре стоје, што се свакако може приписати тумачењу одвијања радње на небесима. Формирању утиска дубине помаже богата тамно плава нијанса позадине, која обједињује елементе једне представе, као и све сцене у једну ликовну целину.

У делу „Српско сликарство у доба краља Милутина“, Бранислав Тодић истиче да се може направити јасна дистинкција између мајстора према обради појединачних представа у живопису Краљеве цркве, иако је иза њих био дугогодишњи заједнички рад. Првог сликара означава као бољег сликара, издвајајући као његове представе Богородице у апсиди, Причешћа апостола, Службе архијереја, Вазнесења, неке од пророка у програму куполе, Сусрет Јоакима и Ане. Небеску литургију, представе Крштења, Уласка у Јерусалим и Распећа осликао је други мајстор. Неке сцене су резултат заједничког рада. Као слабост другог сликара у односу на првог, наводи се недостатак вештине и осећаја за усклађивање топлих и хладних боја, као и чешћа употреба линија у цртежу. Док је први за подслику користио зелену, други је подсликавао црвеним окером.³¹

Зидно сликарство прве половине XIV века дефинисано је увођењем нових представа у осликавање цркава, међу којима Краљева црква заузима важно место. Значајан утицај на иконографски програм и технолошке методе обраде слике, представљали су цариградски узор. Михаило и Евтихије као најистакнутији сликари Милутиновог доба показују своју вештину у Краљевој цркви чији је живопис сведочанство зрелости умећа мајстора, постигнуте одмерености и осећајности у целини. Композиција Небеске литургије је важан доказ тежње за формирањем сцена богослужбеног карактера. Ликовна решења унутар сцене брижљиво су одабрана тако да приближе дешавање, и појасне улоге и функције учесника сцене.

мењених уметности, 2022), 348.

³⁰ Бабић, *Краљева црква у Студеници*, 193-194.

³¹ Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, 250.

Закључак

„Ова бела црквица својом причом стоји као кратак одмор, предах, хладовита сеница усред суровости живота који се водио на земљи и суровости и страдања из оног надземаљског живота“, речи су Миле Рајковић у делу „Краљева црква у Студеници“.³²

Црква својим фрескописом повезује човека са својеврсном сликом васионе. Та слика је приближена људима захваљујући представама које приказују сегменте литургијског обреда, као што је Небеска литургија. Мала Краљева црква, живописана у првим деценијама XIV века, јесте исходиште једне од најранијих композиција која обрађује ову тематику. Својим програмом куполе најављује и приближава небеска дешавања која се пресликавају на овоземаљске ритуале. Сцена сликана у сферичном облику калоте куполе наглашава непрекидну радњу у којој се арханђели и анђели-ђакони кружно крећу око трпеза, преносећи дарове. Природна светлост обасјава сам центар дешавања. Димензије цркве омогућавају компактност и ближе проучавање приказаног. Небеска литургија обезбеђује време и место додиривања земаљског и небеског света.

Од обраде фигура, преко сликане архитектуре и пејзажа, до формирања читавих сцена са бројним учесницима и осликаним детаљима, живопис Краљеве цркве је одраз отмености, умерености, и љубави. Иако пре свега повезан идејом родитељства и распоредом представа из различитих периода Богородичиног живота, фрескопис овог параклиса је, захваљујући Небеској литургији, важан споменик уверења да је богослужење вечно и увек присутно, и да је узор привременом и пролазном.

Литература

Бабић, Гордана. *Краљева црква у Студеници*. Београд: Просвета, 1987.

Ђурић, Војислав. *Византијске фреске у Југославији*. Београд: Југославија, 1974.

Јовановић, Зоран. *Азбучник православне иконографије и гради-тељства*. Београд: Музеј српске православне цркве; Дина, 2005.

Кораћ, Војислав и Марица Шупут. *Архитектура византијског света*. Београд: Народна књига, 1998.

Радојчић, Светозар. *Старо српско сликарство*. Београд: Нолит, 1966.

³² Рајковић, *Краљева црква у Студеници*, 2.

Рајковић, Мила. *Краљева црква у Студеници*. Београд: Југославија, 1964.

Ракицић, Софија. „Представе архитектонског простора у српском сликарству XIII века, Анализа пројекционих система”. У *Зборник друге међународне конференције Факултета примењених уметности у Београду Smartart*. Ур. Данијела Димковић и Милан Просен, 330-352. Београд: Универзитет уметности, Факултет примењених уметности, 2022.

Стародубцев, Татјана. *Представа Небеске литургије у куполи (Прилог проучавању)*. Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац: Народни музеј, 2002.

Тодић, Бранислав. *Српско сликарство у доба краља Милутина*. Београд: Драганић, 1998.

Тодић, Бранислав, Милан Кашанин, Милка Чанак-Медић, Јованка Максимовић, Бранислав Тодић, Мирјана Шакота. *Манастир Студеница*. Београд: Књижевне новине, 1986.

THE IMPORTANCE OF THE DIVINE LITURGY IN THE KING'S CHURCH

Teodora J. Rakidžić

University of Novi Sad

Academy of Arts

e-mail: teodorarakidzic@gmail.com

Summary: The King's Church in Studenica is one of the most important monuments of wall painting from the first half of the 14th century. Relying on Byzantine models, the content of the frescoes from this period conveys reflections on the liturgical ritual as an important event, which finds its place in the iconographic program of the painted church. As a result, the depiction of the Divine Liturgy appears. This composition is placed within the thematic program of the dome of the King's Church, beneath the medallion of Christ Pantocrator, and represents one of the earliest preserved depictions of this theme. Through the analysis of the composition, important elements of the divine service are identified, conveying the idea of the heavenly process of the liturgy. The place and significance of the depiction emphasize the event unfolding in the heavens and highlight Christ as the ruler of the universe. At the same time, a parallel is drawn with the earthly rituals, which have a temporal character. The relationship between the secular and the spiritual, and faith in eternal life, are the main themes of the Divine Liturgy, which, through the artistic skill of the masters of the time, is brought closer to the observer.

Key words: The Divine Liturgy, The King's Church, Studenica, wall painting, thematic program of the dome, wall painting of the 14th century